

Anna Grabowska-Siwiec

<https://orcid.org/0000-0003-0788-4171>

PRACA INFORMACYJNA DEPARTAMENTU II MSW W OKRESIE NEGOCJACJI UKŁADU MIĘDZY POLSKĄ RZECZĄPOSPOLITĄ LUDOWĄ A REPUBLIKĄ FEDERALNĄ NIEMIEC O PODSTAWACH NORMALIZACJI ICH WZAJEMNYCH STOSUNKÓW (1969–1970)

Wprowadzenie

Relacje między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec przez wiele lat były nacechowane nieufnością związaną z brakiem gwarancji w kwestii granicy zachodniej PRL. Władze Polski „ludowej” oczekiwały od Bonn ostatecznego uznania granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Szczególnie intensywne działania w tym kierunku prowadził I sekretarz KC PZPR Władysław Gomułka. Sprzyjały mu zachodzące zmiany polityczne w bloku wschodnim i pokoleniowe w Niemczech Zachodnich. Ostatecznie udało się doprowadzić do podpisania w grudniu 1970 r. w Warszawie układu o podstawach normalizacji stosunków między PRL i RFN, który wprawdzie – jak ocenia badaczka tematu Wanda Jarząbek – „[n]ie zamykał problemu granicznego jako takiego z punktu widzenia prawa międzynarodowego, ale był ze strony RFN zobowiązaniem, od którego trudno było abstrahować także w momencie dobiegania do końca podziału Niemiec”¹.

Kwestia relacji PRL–RFN, w tym tytułowego porozumienia, była tematem wielu publikacji naukowych², jednak nawet badacze szczegółowo opisujący proces jego negocjacji, jak np. Wanda Jarząbek, analizowali wydarzenia głównie na podstawie archiwaliów pozostałych po warszawskim MSZ i KC PZPR, natomiast nie przytaczali dokumentów przechowywanych w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, w tym zasobu informacyjnego³ Departamentu II MSW. Nawet publikacje rocznicowe,

¹ W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976. Wymiar dwustronny i międzynarodowy*, Warszawa 2011, s. 11.

² Przykładowa bibliografia tematu: D. Bingen, *Polityka Republiki Bońskiej wobec Polski. Od Adenauera do Kohla 1949–1991*, Kraków 1997; M. Tomala, *Patrząc na Niemcy. Od wrogości do porozumienia 1945–1991*, Warszawa 1997; W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa...; Historia dyplomacji polskiej*, t. 6: 1944/1945–1989, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010; P. Madajczyk, *Niemcy polscy 1944–1989*, Warszawa 2001.

³ Autorka przez zasób informacyjny rozumie materiały informacyjne wytworzone przez Departament II MSW odnoszące się do realizowanych czynności operacyjno-rozpoznawczych. Dokumenty informacyjne wytwarzane były przez wydział analityczny tej jednostki.

podsumowujące skutki historyczne omawianej umowy, opublikowane w niedalekiej przeszłości, np. *Akt Normalizacyjny. 50 lat układu o podstawach normalizacji stosunków PRL–RFN z 7 grudnia 1970 roku*⁴ z 2021 r., nie odnoszą się do tych materiałów. W badaniach dziejów PRL w znacznie większym stopniu wykorzystywane są dokumenty pozostałe po Departamencie I MSW.

Układ z 1970 r., zarówno w opinii współczesnych mu polityków, jak i wielu historyków, był niewątpliwym sukcesem dyplomacji PRL. W momencie jego podpisania minister spraw zagranicznych PRL Stefan Jędrzychowski mówił, że „stanowi [on] trwałą podstawę normalizacji wzajemnych stosunków między obu państwami. Zamykając przeszłość, otworzy on nową [...] pomyślną i owocną dla obu stron erę stosunków”⁵. Adam Daniel Rotfeld podkreślił, że pakt ten zajął specjalne miejsce „wśród wielu innych ważnych dokumentów natury prawnopolitycznej”⁶. Wskazał również, że miał on „znaczenie przełomowe” i był otwarciem „drogi do ogólnoeuropejskiego uzgodnienia w formie Deklaracji zasad rządzących stosunkami między wszystkimi państwami Europy oraz Ameryki Północnej w ramach Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie”⁷. Przy tym – co być może było najważniejsze – stanowił „suwerenną decyzję podjętą przez państwo o »ograniczonej suwerenności«”⁸. Wyrażał „polską narodową rację stanu podjętą przez autokratycznego przywódcę, który nie tylko chciał zamknąć sprawę o egzystencjalnym znaczeniu dla państwa, ale uregulować ją w sposób, który uniezależniłby przyszłe pokolenia od protektoratu potężnego sąsiada na wschodzie”⁹.

Jak już zostało wspomniane, w 1969 r. możliwość bilateralnego unormowania statusu granicy zachodniej dostrzegł I sekretarz KC PZPR Władysław Gomułka. Niepokoiły go rozmowy nawiązane w tym czasie między Moskwą a Bonn. Uważał, że takie kontakty ponad głową Polski mogą sprowadzić jej interes do elementu porozumień pomiędzy wielkimi graczami kosztem zapewnienia stabilności granicy. 17 maja 1969 r. wystąpił do rządu RFN z propozycją podjęcia bezpośrednich rozmów z PRL oraz „uznania istniejących granic w Europie, w tym granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, jako ostatecznych”¹⁰.

⁴ *Akt Normalizacyjny. 50 lat układu o podstawach normalizacji stosunków PRL–RFN z 7 grudnia 1970 roku*, red. J. Barcz, K. Ruchniewicz, Warszawa 2021.

⁵ K. Ruchniewicz, *Dobre stosunki z Polską są dla nas ważne. Stosunki polsko-niemieckie 1945–1970* [w:] *Akt Normalizacyjny...*, s. 36.

⁶ A.D. Rotfeld, *Rozszerzanie „ograniczonej suwerenności”* [w:] *Akt Normalizacyjny...*, s. 38.

⁷ *Ibidem*, s. 57. Akt, zwany również Wielką Kartą Pokoju, był deklaracją dziesięciu zasad rządzących stosunkami między uczestnikami konferencji. Został przyjęty na zakończenie Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w 1975 r. w Helsinkach i podpisany przez wiele państw europejskich i azjatyckich oraz Stany Zjednoczone i Kanadę.

⁸ *Ibidem*, s. 60.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Pełny tekst przemówienia Władysława Gomułki zob. „Zbiór Dokumentów” (Warszawa) 1969, R. 25, nr 5, s. 644–657.

Władze PRL potrzebowały wszelkich informacji przydatnych do przeprowadzenia negocjacji z RFN na własnych zasadach. Trudno więc sobie wyobrazić, by nie korzystały z zasobów informacyjnych służb specjalnych, w tym cywilnego kontrwywiadu i wywiadu, usytuowanych w strukturach Służby Bezpieczeństwa MSW i będących wówczas jednym z podstawowych źródeł wiedzy o poczynaniach strony zachodnioniemieckiej, tym bardziej że polityka niemiecka władz PRL nie była tylko elementem polityki zagranicznej, lecz oddziaływała także na sprawy wewnętrzne kraju i jego gospodarkę.

Od 1956 r. kontrwywiadem zajmował się Departament II MSW. Była to struktura silnie rozbudowana, co jest typowe w reżimach niedemokratycznych. Obok czynności typowych dla tego rodzaju służby, jak poszukiwanie i zwalczanie wszelkich przejawów działalności obcego wywiadu na terenie kraju, do jej zadań należało m.in. dyscyplinowanie społeczeństwa oraz tworzenie faktów i wywoływanie zachowań pożądaných przez władze polityczne, także na arenie międzynarodowej¹¹. Do podejmowanych w tym celu działań należały: intensywna inwigilacja środowisk politycznych pod kątem potencjalnej współpracy z obcym wywiadem, ograniczanie mobilności obywateli, wykrywanie i śledzenie „wrogiej działalności politycznej” środowisk dyplomatycznych i obcokrajowców, podejmowanie działań na zlecenie polityczne, udział w przedsięwzięciach propagandowych prowadzonych przez decydentów politycznych oraz wykonywanie innych zleceń politycznych¹². Takich działań nie podejmuje się w służbach kontrwywiadowczych państw demokratycznych, gdyż wiązałoby się to z łamaniem praw i swobód obywatelskich stanowiących podstawę ich systemów politycznych. Kontrwywiad realizował zadania także poza granicami PRL. W warunkach reżimu komunistycznego niezwykle ważne było upartyjnienie jego kadr.

Do najważniejszych działań Departamentu II, oprócz rozpracowywania obcych szpiegów na swoim terenie i zwalczania ich działalności, należało zbieranie informacji i przekazywanie ich czynnikom decyzyjnym¹³. Praca analityczna lub informacyjna kontrwywiadu sprowadza się do analizowania, przetwarzania i przekazywania właściwym organom informacji o istotnym znaczeniu dla bezpieczeństwa państwa, w tym bezpieczeństwa obywateli i potencjału obronnego¹⁴. W tym kontekście należy rozpatrywać relacje tej służby z I sekretarzem i Prezydium KC PZPR.

¹¹ K. Krassowski, T. Wierchowski, A. Wierchowska, *Rola i zadania służb specjalnych w państwach niedemokratycznych i demokratycznych na przykładzie Rosji i Polski*, „International Journal of Legal Studies” 2020, nr 2 (8), s. 298.

¹² Szerzej ten problem autorka artykułu omawia w swojej pracy doktorskiej, opublikowanej pt. *Kontrwywiad a władza. Od Departamentu II Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do Zarządu Kontrwywiadu Urzędu Ochrony Państwa*, Warszawa 2024.

¹³ M. Słoń, S. Wójcik, *Tajemnice wywiadu wewnętrznego*, Warszawa 2020, s. 12.

¹⁴ M. Siuda, K. Wywiał, *Służby Bezpieczeństwa Państwa Belgii – wybrane aspekty działań w ramach profilaktyki kontrwywiadowczej*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2013, nr 9 (5), s. 196; M. Słoń, S. Wójcik, *Tajemnice wywiadu...*, s. 14.

Współczesne badania pokazują, że materiały przekazywane najwyższym władzom nie zawierały treści zafałszowanych bądź zmanipulowanych. Także autorka, badając źródła z omawianego okresu, nie natrafiła na dokumenty, których treść byłaby ewidentnie nieprawdziwa lub poddana manipulacjom. Nie ma jednak pewności, że cały wytworzony wówczas materiał informacyjny dotrwał do naszych czasów.

Praca informacyjna Departamentu II MSW

Jednym z głównych zadań SB MSW była praca informacyjna – zdobywanie i przetwarzanie danych oraz przekazywanie ich czynnikom decyzyjnym w PRL, przez co służba ta stała się jednym z podstawowych źródeł informacji dla władz komunistycznych. Podobną funkcję spełniał również Departament II MSW. Szef służby Wywiadu i Kontrwywiadu MSW Władysław Pożoga w wywiadzie z Henrykiem Piecuchem stwierdził: „[...] dziewięćdziesiąt procent pracy wywiadu i kontrwywiadu sprowadza się do gromadzenia informacji potrzebnych politykom, aby właściwie kierowali państwem. Moja służba zdobywała takie informacje”¹⁵.

Zgromadzone i opracowane przez Departament II MSW informacje stanowiły część składową dokumentów przekazywanych na tzw. wysoki rozdzielnik. O tym, jak to wyglądało, dowiadujemy się ze słów gen. Pożogi: „Przygotowywano doraźne informacje dzienne z analityczną oceną sytuacji w kraju. Robiono to na podstawie materiałów nadsyłanych z województw. Każda informacja stanowiła podsumowanie tego, co wydarzyło się w kraju w danym dniu. Czy ona była pełna? Sądzę, że nie. Nie o wszystkim przecież wiedzieliśmy. Kolejnym rodzajem dokumentów informacyjnych były meldunki poszczególnych departamentów”¹⁶. Informacje generała potwierdzają wewnętrzne regulacje MSW, m.in. z 1966 i 1971 r.¹⁷, dotyczące pracy informacyjnej SB na zewnątrz (w przeciwieństwie do pracy informacyjnej do wewnątrz, tj. danych sprawozdawczych).

Na podstawie notatki dotyczącej pracy informacyjnej i sprawozdawczej SB MSW z 16 kwietnia 1966 r.¹⁸ ustalono, iż w ramach pracy informacyjnej SB na zewnątrz tworzono następujące dokumenty:

¹⁵ H. Piecuch, „*Wojciech Jaruzelski tego nigdy nie powie*”. *Mówi były szef wywiadu i kontrwywiadu, pierwszy zastępca Ministra Spraw Wewnętrznych generał dywizji Władysław Pożoga*, Warszawa 1992, s. 257. Publikacje książkowe Henryka Piecucha często są oceniane jako nie zawsze zgodne z faktami historycznymi, jednakże cytowany w artykule wywiad z gen. Pożogą ma inny charakter. Generał przygotowywał pisemne odpowiedzi na pytania za zgodą i aprobatą swoich wysokich przełożonych i nigdy nie podważono prawdziwości jego słów w tym konkretnym wywiadzie.

¹⁶ *Ibidem*, s. 212.

¹⁷ W niniejszym artykule, ze względu na ramy chronologiczne tekstu, analizowane będą jedynie regulacje z 1966 r.

¹⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), 01375/7, Materiały różne generała dyrektora MSW Ryszarda Matejewskiego 1966–1968, Notatka dot. pracy informacyjnej i sprawozdawczej SB MSW, 16 IV 1966 r., k. 131–133 (tu i dalej numeracja PDF).

- „Biuletyn Wewnętrzny MSW” (dzienny) wydawany przez Gabinet Ministra Spraw Wewnętrznych na podstawie meldunków SB i Komendy Głównej MO;
- „Biuletyn Miesięczny MSW”, uzupełniający dane podawane w „Biuletynie Wewnętrznym MSW” (dziennym);
- opracowania informacyjne departamentów i biur SB MSW oraz Komendy Głównej MO dotyczące ważniejszych problemów i zjawisk w sytuacji polityczno-operacyjnej w kraju i za granicą.

Przygotowane informacje były zatwierdzane przez ministra oraz właściwego wiceministra. Za wysyłanie ich na zewnątrz odpowiedzialny był Gabinet Ministra Spraw Wewnętrznych, rozdzielnik uzgadniany był z kierownictwem MSW.

W każdej jednostce operacyjnej znajdowały się wydziały informacyjne (w Departamencie II w różnych okresach był to wydziały VIII, IX bądź X¹⁹), które odpowiadały za zbieranie informacji z całego pionu, ich opracowanie i przygotowanie na ich podstawie informacji lub notatek, przekazywanych następnie do Gabinetu Ministra Spraw Wewnętrznych, gdzie opracowywano je technicznie (drukowano) i rozsyłano do wskazanych odbiorców. Pozostałe wydziały – zarówno w centrali, jak i terenowe – zajmowały się właściwą dla nich tematyką, a tzw. uzysk informacyjny przekazywały do wydziału informacyjnego.

Zakres tych informacji oraz ich forma się zmieniały. W 1969 r. powstały wytyczne podpisane przez dyrektora Departamentu II Mikołaja Krupskiego, wskazujące, iż sprawozdawczość operacyjna powinna być szybka, wszechstronna i obiektywna²⁰. Dążono do jej usprawnienia, zwiększenia jej efektywności i dostosowania do ówczesnych potrzeb pracy operacyjnej. W tym celu wprowadzono trzy rodzaje dokumentów informacyjno-sprawozdawczych: 1) meldunki specjalne, 2) sprawozdania roczne, 3) informacje problemowe. Tylko pierwsze z nich stanowiły stałą podstawę do tworzenia informacji wychodzących poza Departament II. Ich zawartość mogła dotyczyć wszelkich kwestii, którymi kontrwywiad zajmował się na co dzień. Wytyczne wskazywały, iż meldunki przeznaczone są do bieżącego informowania departamentu o 1) ujawnionych zjawiskach, zdarzeniach i faktach działania lub zamierzeniach przeciwnika (obcego wywiadu), 2) postępach w sprawach rozpracowania operacyjnego i operacyjno-śledczego osób i podmiotów pozostających w zainteresowaniu kontrwywiadu, 3) dokonanych aresztowaniach oraz 4) innych realizowanych przedsięwzięciach operacyjnych.

Do interesujących zjawisk, zdarzeń i faktów zaliczano m.in.: werbunki lub próby werbunków obywateli PRL przez przedstawicieli wywiadów państw kapitalistycz-

¹⁹ Na podstawie odnalezionych przez autorkę materiałów nie jest możliwe dokładne określenie przedziałów czasowych funkcjonowania wskazanej w tekście numeracji wydziałów analitycznych. Na pewno w latach 1980–1989 wydział analityczny w strukturze Departamentu II MSW miał nr VIII.

²⁰ AIPN, 01062/34, t. 1, Wytyczne w sprawach pracy operacyjnej, sporządzania dokumentów informacyjno-sprawozdawczych oraz główne kierunki pracy Departamentu II i jego terenowych jednostek na lata 1969–1970, Wytyczne w sprawie dokumentów informacyjno-sprawozdawczych w pionie Departamentu II MSW, 21 IV 1969 r., k. 56–64.

nych; przesłuchania obywateli PRL przebywających czasowo za granicą; nakłanianie obywateli PRL do odmowy powrotu do kraju; propozycje współpracy z wrogimi organizacjami politycznymi, antykomunistycznymi wydawnictwami (np. paryską „Kulturą”) i rozgłośniami (np. RWE); odmowy powrotu do kraju osób zajmujących ważniejsze stanowiska, jak również mających dostęp do wiadomości mogących stanowić tajemnicę państwową lub służbową; przypadki fotografowania lub sporządzania szkiców obiektów chronionych przez cudzoziemców lub dyplomatów; wypowiedzi i działania pracowników placówek dyplomatyczno-konsularnych oraz akredytowanych w Polsce dziennikarzy z państw kapitalistycznych.

Powyższe wytyczne wskazują, jak ważne dla pracy Departamentu II były przepływ informacji i gromadzenie w wydziale analitycznym danych pozyskiwanych w bieżącej pracy operacyjnej. To, co wydział analityczny uznawał za najważniejsze, najistotniejsze i przede wszystkim zgodne z oczekiwaniami i potrzebami kierownictwa ministerstwa i partii, znajdowało swoje odzwierciedlenie w dokumentach wychodzących poza departament i resort.

Cechy charakterystyczne i tematyka Informacji Departamentu II MSW

W Archiwach IPN znajdują się materiały o charakterze informacyjnym wytworzone przez Departament II MSW. W latach 1958–1970 były one zatytułowane „Informacje Dep. II przesłane do Sekretariatu KC PZPR” lub po prostu „Informacje dla KC PZPR”. W latach sześćdziesiątych powstawały również dokumenty o nazwie „Informacja Departamentu II MSW” bez wskazywania adresata w nazwie. Tematyka wszystkich była podobna.

Podstawową cechą charakterystyczną systemu informacyjnego w pierwszym okresie funkcjonowania Departamentu II MSW, tj. lat 1956–1960, jest brak ujednoliconej formy przekazywanych dokumentów. W ocenie autorki było to związane nie tylko z brakiem uregulowań formalnych w tym zakresie (brak wytycznych), lecz także z wpływem I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki, który chętnie i dużo czytał, również dokumenty pochodzące z MSW. Nadzorujący kontrwywiad Mieczysław Moczar, osobiście blisko związany z Gomułką, a także nominat tego ostatniego na ministra spraw wewnętrznych Władysław Wicha często przekazywali mu – jako swoiste ciekawostki – rozmaite informacje będące efektem pracy operacyjnej kontrwywiadu: dane o aktywności placówek dyplomatycznych państw kapitalistycznych akredytowanych w PRL, wypowiedziach i opiniach dyplomatów oraz dziennikarzy z krajów bloku zachodniego, np. dotyczące sytuacji w PRL, zjazdów PZPR czy wizyt zagranicznych itp. Były to notatki informacyjne (dokumenty opatrzone nagłówkiem „Notatka informacyjna”), na których często znajdowały się odręczne zapisy: „do wiadomości tow. Wiesławowi”. Niekiedy do przesyłanych materiałów informacyjnych załączane były pisma bezpośrednio kie-

rowane do „Towarzysza Władysława Gomułki, I Sekretarza Komitetu Centralnego PZPR”, w których nierzadkie były odwołania do polecenia ministra („Z polecenia tow. Moczara przesyłam notatkę”). Te pisma i notatki mogły też zawierać rozdzielnik, w którym wskazywano dodatkowych odbiorców – w okresie rządów Gomułki najczęściej byli to Józef Cyrankiewicz, Adam Rapacki, Zenon Kliszko lub inny minister, którego zakresu kompetencji dotyczyła informacja. Niekiedy I sekretarz dostawał materiały, do których dołączone były luźne odręczne kartki, pisane przez osoby utrzymujące nie tylko służbowe relacje z adresatem, jak np. ta z nagłówkiem MSW o treści: „Tow[arzysz] Gomułka. Przedstawiam do wiadomości. Wicha 19 VI 1957 r.”²¹.

Wczesny okres funkcjonowania polityki informacyjnej Departamentu II charakteryzuje również przysyłanie do I sekretarza tzw. surówki, czyli oryginalnych, niepoddanych obróbce dokumentów z pracy operacyjnej kontrwywiadu – tłumaczeń podsłuchów telefonicznych i pokojowych, zagranicznych artykułów prasowych, notatek ze spotkań z osobowymi źródłami informacji (tajnymi współpracownikami) lub dotyczących realizacji spraw szpiegowskich, np. zatrzymań osób podejrzanych. Do takich materiałów załączano wówczas kartki z wyjaśnieniami, czego one dotyczą, zawierające charakterystyki osób, sytuacji itp., jak np. przytoczona poniżej: „Tow[arzysz] Wiesław. Sokół jest studentem IV roku Wydz[iału] Dziennikarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Opinia o nim jako informatorze jest dobra”²². Był to komentarz do doniesienia agenturalnego dotyczącego „Odgłosów wśród dziennikarzy na temat konferencji czołowych polskich publicystów z tow. Gomułką »O sytuacji w polskim dziennikarstwie«”²³.

Zapis podsłuchu z placówki dyplomatycznej został przedłożony I sekretarzowi z komentarzem: „Tow[arzysz] Wiesław. Przesyłam pierwszą informację nagrałą w ambasadzie amerykańskiej, której określenie brzmi »Baza«. Figurantem jest radca ambasady. Jak już wspomniałem, górną linię zdemontowano – dolna jest czynna”²⁴. Oprócz danych dopełniających przekazywaną informację w zapiskach mogły znajdować się również prośby, np.: „Tow[arzysz] Gomułka. Załączony dokument przeznaczony jest do wysłania za granicę przez grupę pepeesowców. Autora znam. Proszę

²¹ AIPN, 01062/19, t. 3, Informacje dla KC PZPR – notatki i informacje dot. zagranicznych służb dyplomatycznych, wywiadów i dziennikarzy oraz sytuacji polityczno-gospodarczo-kulturalnej w kraju za 1957 r., Informacje Departamentu II przesłane do Sekretariatu KC PZPR, 1957 r., Odręczna kartka Władysława Wicha, dołączona do tłumaczenia przejętego listu Emanuela Freedmana, redaktora „The New York Times”, do Sydneya Grusona, korespondenta tego dziennika w Warszawie, w sprawie wywiadu z Władysławem Gomułką, k. 80.

²² *Ibidem*, Odręczna kartka z wyjaśnieniem, dołączona do doniesienia agenturalnego „Sokoła”, dot. reakcji dziennikarzy na konferencję poświęconą sytuacji w polskim dziennikarstwie u Władysława Gomułki, b.d., k. 177.

²³ *Ibidem*, Doniesienie agenturalne „Sokoła” dot. reakcji dziennikarzy na konferencję poświęconą sytuacji w polskim dziennikarstwie u Władysława Gomułki, 10 X 1957 r., k. 178–181.

²⁴ *Ibidem*, t. 4, Informacje dla KC PZPR – notatki, informacje i stenogramy dot. m.in. zagranicznych służb dyplomatycznych, wywiadów i dziennikarzy oraz sytuacji polityczno-gospodarczo-kulturalnej w kraju za 1958 r., Informacje z Departamentu II dla KC, 1958 r., Odręczna kartka Mieczysława Moczara załączona do streszczenia oraz stenogramu rozmów na obiedzie „Baza” w dniach 7, 8 i 10 III 1958 r., 16 III 1958 r., k. 100.

o kilkunastominutową rozmowę dla zdecydowania o dalszym postępowaniu”²⁵. Swego rodzaju bezradność kierownictwa MSW widać również w kolejnym komentarzu do podsłuchu rozmowy z udziałem obywateli Francji, dokonanego w środowisku artystycznym: „Tow[arzystwo] Wiesław. Przesyłam tę informację dla zilustrowania, jaka jest sytuacja w ww. towarzystwie. Zdaję sobie sprawę, że nie powinienem zwracać Tobie głowy tego rodzaju historiami. Ale ktoś powinien wyciągać konsekwencję i czuć, i nie wiem, do kogo się w podobnych sprawach zwracać”²⁶.

Wymienionym powyżej osobistym zwrotom i wyjaśnieniom kierowanym bezpośrednio do I sekretarza KC PZPR towarzyszyły również przygotowywane przez Departament II oficjalne „Informacje”, które dotyczyły typowej działalności kontrwywiadu. Należały do nich dane o aktywności poszczególnych placówek dyplomatycznych państw kapitalistycznych akredytowanych w PRL, wypowiedziach i opiniach dyplomatów oraz dziennikarzy państw kapitalistycznych, np. dotyczące sytuacji w PRL, zjazdów PZPR czy wizyt zagranicznych.

W 1964 r. w materiałach przekazywanych do KC PZPR, w tym do I sekretarza oraz do sekretarza KC PZPR Ryszarda Strzeleckiego, zaczęły pojawiać się informacje o charakterze wojskowym, pozyskiwane przez Departament II.

Do dokumentów załączano często rekomendacje do konkretnych działań na poziomie politycznym, co było zgodne z zaleceniami zawartymi w zasadach przygotowywania informacji MSW, które dopuszczały wnioski i uwagi własne jednostki sporządzającej dokument, jeśli znalazły one akceptację zatwierdzającego wiceministra.

Departament II przygotowywał również materiały na specjalne życzenie zleciodawców z KC PZPR. Taki przypadek miał miejsce w październiku 1965 r., kiedy to korespondent Associated Press w Warszawie Eugene Kramer poprosił listownie o możliwość przeprowadzenia wywiadu z Gomułą. Najprawdopodobniej osobisty sekretarz I sekretarza Walery Namiotkiewicz zwrócił się w tej sprawie do kierownictwa MSW, gdyż 28 października dyrektor Departamentu II Ryszard Matejewski przesłał mu charakterystykę Eugene’a Kramera, z prośbą o zwrot po uprzednim wykorzystaniu i z informacją, że wie o wywiadzie²⁷.

Około 1963 r. nastąpiło ujednolicenie formy dokumentów informacyjnych Departamentu II MSW przekazywanych poza resort. Otrzymały one tytuł „Informacje Departamentu II MSW” i miały formę opracowanego dokumentu analitycznego,

²⁵ *Ibidem*, Odręczna kartka podsekretarza stanu Antoniego Alstera, dołączona do pisma polskich socjalistów adresowanego do zachodnioeuropejskich działaczy socjalistycznych i Biura Międzynarodówki Socjalistycznej, 8 III 1958 r., k. 91.

²⁶ *Ibidem*, t. 5, Informacje dla KC PZPR – sprawozdania, informacje i oceny dot. m.in. spraw polityczno-gospodarczo-kulturalnych w kraju i za granicą za okres styczeń–czerwiec, 1959 r., Departament II, Informacje dla KC PZPR, 1959 r., Odręczna kartka Mieczysława Moczara, dołączona do stenogramów podsłuchu w ob. krypt „Gigant” („Gigant” 210), 26 III 1959 r., k. 167.

²⁷ *Ibidem*, t. 9, Informacje dla KC PZPR – notatki, statystyczne zestawienia, informacje i korespondencja dot. spraw polityczno-gospodarczo-kulturalnych w kraju i za granicą za lata 1964–1969, Odręczna kartka Ryszarda Matejewskiego dołączona do notatki dot. Eugene’a Kramera, 28 X 1965 r., k. 107.

wpisanego w znormalizowany szablon oraz pozbawionego osobistych zwrotów i nagłówków. W przeciwieństwie do wyżej wspomnianych notatek i pism, sygnowanych często przez ministra lub wiceministra, „Informacje” były zawsze podpisywane przez dyrektora Departamentu II. Zdarzało się czasem, iż treść tych dokumentów przepisywano w osobnym piśmie, które było następnie kierowane bezpośrednio do kierownika Wydziału Administracyjnego, Sekretariatu KC PZPR lub jednego z ministrów, w zależności od tematyki.

Analiza informacji przygotowywanych przez wydział analityczny Departamentu II pokazuje, iż w okresach względnego spokoju w kraju, np. w latach 1960–1967, cechowała je różnorodność tematyki, obejmująca często wątki typowe dla ówczesnie stawianych kontrwywiadowi zadań. Natomiast w okresach kryzysów wewnętrzpaństwowych lub międzynarodowych większość przygotowywanych informacji dotyczyła tych kryzysów, pomijano zaś lub znacznie ograniczano informowanie o rutynowych problemach kontrwywiadowczych, takich jak aktywność dyplomatów i korespondentów zagranicznych, wizyty zagranicznych urzędników, ucieczki lub odmowy powrotu do kraju. Jeśli nawet wspomniano wówczas komentarze zachodnich dyplomatów i korespondentów, dotyczyły one tylko najważniejszego omawianego zagadnienia.

Departament II przygotowywał również informacje, które robiły wrażenie niezwiązanych z działalnością kontrwywiadu, jak choćby te dotyczące pracy niektórych redakcji polskiego radia i ich personelu²⁸ bądź „reperkusji ostatnich wydarzeń w środowisku polskich literatów”²⁹. Wydaje się, iż nieoficjalnym jego zadaniem było również pilnowanie, czy w zebranych materiałach pojawiają się wzmianki dotyczące ważnych postaci życia publicznego, oraz powiadamianie właściwych instancji o takich przypadkach. W lutym 1964 r. Departament II uzyskał np. następującą informację: „[...] w najbliższym czasie w paryskiej »Kulturze« ma się ukazać sztuka, której główną bohaterką jest Nina Andrycz (jako Ksienia Patosz), a pod nazwiskiem Kowalski kryje się premier Cyrankiewicz. W sztuce występuje również wielu naszych ministrów pod fikcyjnymi nazwiskami”³⁰. Informację niezwłocznie przekazano premierowi, a prywatnie mężowi Niny Andrycz, oraz Zenonowi Kliszcze, przewodniczącemu Komisji Ideologicznej KC PZPR, i Ryszardowi Strzeleckiemu, kierownikowi Wydziału Administracyjnego KC PZPR.

Adresatem informacji przygotowywanych przez Departament II były również partnerskie służby krajów bloku sowieckiego: ZSRS, Czechosłowacji, Węgier, Bułgarii i NRD.

²⁸ AIPN, 01062/35, t. 4, Informacje bieżące i korespondencja Departamentu II MSW z lat 1965–1966, Informacja Departamentu II nr 40, dot. pracy niektórych redakcji Polskiego Radia i ich personelu, [b.d.d.] V 1965 r., k. 416.

²⁹ *Ibidem*, Informacja Departamentu II nr 102, dot. reperkusji wydarzeń w środowisku polskich literatów, 23 VII 1965 r., k. 282–283.

³⁰ *Ibidem*, t. 2, Informacje Departamentu II MSW, 1963–1964, Informacja Departamentu II nr 67, dot. Artura Marii Swinarskiego, 27 II 1964 r., k. 398.

Do tematów, na które wydział analityczny Departamentu II rutynowo zwracał uwagę, należały kwestia osób narodowości żydowskiej i niemieckiej, relacje z RFN i aktywność jej przedstawicielstw dyplomatycznych oraz polskie Ziemie Zachodnie. Ponadto w polu widzenia kontrwywiadu znajdowali się biznesmeni i pracownicy zachodnich firm, dziennikarze i turyści z Zachodu, w tym myśliwi dewizowi, uczestnicy Targów Poznańskich, biura podróży, transport międzynarodowy (w tym Polskie Linie Lotnicze LOT), repatrianci z późniejszych lat, powracający do PRL robotnicy przymusowi, żołnierze Polskich Sił Zbrojnych (czasami tylko tacy, którzy odwiedzali po wojnie rodziny) itd. Ważnymi podmiotami bądź obiektami działań Departamentu II byli także uciekinierzy z PRL i obozy przejściowe dla nich.

Powyżej opisana dokumentacja informacyjna wytworzona przez Departament II MSW w okresie 1958–1970 wyczerpuje korespondencję prowadzoną bezpośrednio z I sekretarzem KC PZPR Gomułką. Pomimo iż część przesyłanych mu dokumentów miała szerszy rozdzielnik, był on głównym ich adresatem. Jak wyżej wspomniano, dokumenty te często nosiły znamiona korespondencji spersonalizowanej, z bezpośrednimi zwrotami i prośbami kierowanymi do I sekretarza, jak również przez jego otoczenie do MSW. Wydaje się, iż nie będzie przesadą użycie określenia, iż nosiła ona jego osobiste piętno. Korespondencja ta bowiem pisana była często na indywidualne zamówienie, odpowiadała na potrzeby i preferencje Władysława Gomułki. Nie są one wprawdzie wprost formułowane na dokumentach Departamentu II, np. w formie uwag czy dekretacji. Wydaje się jednak oczywiste, iż były one przekazywane podczas bezpośrednich rozmów z kierownictwem resortu, np. z Mieczysławem Moczałem lub Władysławem Wichą, na co wskazuje nieformalny ton zawarty w zwrotach używanych na odręcznych adnotacjach skierowanych do Gomułki. W kolejnych latach PRL nie pojawi się już w korespondencji informacyjnej, przekazywanej przez Departament II do decydentów politycznych, tak prywatny ton w zapisach i zwrotach³¹.

Praca informacyjna Departamentu II MSW w okresie negocjacji układu normalizacyjnego z RFN

Osobiste zainteresowanie Gomułki materiałami informacyjnymi i operacyjnymi stworzonymi przez Departament II MSW miało swoje apogeum i swoisty finał w okresie negocjacji uznania przez RFN granicy zachodniej PRL, prowadzonych w latach 1969–1970. W początkowym okresie funkcjonowania Departamentu II MSW kwestie relacji politycznych/dyplomatycznych oraz gospodarczych między obu państwami były niemal nieobecne w dokumentach tej jednostki. Problem Niemiec Zachodnich sprowadzał się w nich do monitorowania przejawów działalności szpiegowskiej

³¹ Konstatacja ta jest wynikiem badań autorki nad pracą informacyjną Departamentu II MSW w okresie 1956–1990. W niniejszym artykule opisany jest jedynie krótki okres tej działalności.

i rozpoznawczej, realizowanej w PRL przez Przedstawicielstwo Handlowe RFN, korespondentów zachodnioniemieckich w Warszawie oraz środowiska „poniemieckie” na Ziemiach Zachodnich.

Temat stosunków z Republiką Federalną Niemiec pojawił się w dokumentach Departamentu II w 1969 r. i od razu dotyczył możliwości rozpoczęcia rozmów o granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Źródłem danych były działania operacyjne, prowadzone wobec przedstawicielstwa dyplomatycznego Bonn (kontrola operacyjna, informacje od osobowych źródeł informacji) i jej pracowników, w tym szefa – Heinricha Böxa³². Za działania te odpowiadał Wydział III Departamentu II, tzw. zachodnioniemiecki³³. Dostrzeżono wówczas, że aktywność inwigilowanej placówki ukierunkowana była na pozyskiwanie informacji związanych z działaniami władz PRL oraz wypowiedziami Gomułki na temat rozmów ZSRS–RFN. Analizowano również wypowiedzi dyplomatów państw zachodnioeuropejskich na temat zbliżenia PRL z RFN. Komentarze w tej kwestii odnotowywano przy każdej nadarżającej się okazji, np. podczas Międzynarodowych Targów Poznańskich³⁴ czy mającej miejsce w Warszawie sesji Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego. Miały one niezwykle istotne znaczenie dla rządzących PRL, gdyż można było powołać się na nie podczas rozmów zarówno ze stroną niemiecką, jak i sowiecką, stanowiły argument, że państwa europejskie nie zgłaszają zastrzeżeń do uregulowania kwestii polskiej granicy zachodniej. Wanda Jarząbek podaje, że ówczesny szef dyplomacji PRL Stefan Jędyrychowski w rozmowach z szefem dyplomacji radzieckiej Andriejem Gromyką powiedział: „dyplomaci i politycy zachodni zapowiadali nieczynienie przeszkód w tej sprawie [zgody na uregulowanie granicy]”³⁵.

Szczególną uwagę zwracano na ocenę wystąpień I sekretarza oraz wrażenia, jakie wywołała wśród dyplomatów jego propozycja utrwalenia granicy na Odrze i Nysie. Z dużą pieczołowitością odnotowywano opinie przychylne PRL: „Większość społeczeństwa NRF³⁶ jest przekonana o słuszności granicy na Odrze i Nysie i władze NRF powinny akceptować *status quo* w zamian za »przebaczenie« zbrodni hitlerowskich popełnionych na narodzie polskim”³⁷. Przekazywania władzom PRL w pierwszej kolejności uwag im przychylnych nie należy traktować jako formy manipulacji,

³² Rozpracowanie operacyjne placówek dyplomatycznych akredytowanych w PRL, w tym placówek RFN, opisał P. Pleskot, *Dyplomata, czyli szpieg? Działalność służb kontrwywiadowczych PRL wobec zachodnich placówek dyplomatycznych w Warszawie (1956–1989)*, Warszawa 2013.

³³ Strukturę Departamentu II MSW opisuje m.in. Patryk Pleskot, zob. *ibidem*, a także pozycja: *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza, t. 2: 1956–1975*, red. P. Piotrowski, Warszawa 2006.

³⁴ AIPN, 01062/35, t. 18, Informacje Departamentu II, 1969 r., t. 2, Informacja Departamentu II nr 138/5/69, dot. XXXVIII Międzynarodowych Targów Poznańskich, 26 VI 1969 r., k. 144–147.

³⁵ W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa...*, s. 204.

³⁶ W cytatach zachowano oryginalną, stosowaną przez Departament II MSW, nazwę RFN – Niemiecka Republika Federalna (NRF).

³⁷ AIPN, 01062/35, t. 18, Informacje Departamentu II 1969 r., t. 2, Informacja Departamentu II nr 125/9/69, dot. komentarzy zachodnioniemieckich polityków, przemysłowców i dziennikarzy na temat stosunków Polska–NRF, 16 VI 1969 r., k. 198–200.

gdyż w funkcjonowaniu instytucji państwowych, w tym służb specjalnych, także w czasach demokratycznych, praktyką codzienną jest preferowanie danych korzystnych dla rządzących. Taka jest niestety natura relacji aparat–władza. Nie zmienia to jednak faktu, że były to informacje prawdziwe, a nie spreparowane przez służbę.

Ważnym czynnikiem był stosunek władz RFN, w tym kanclerza Willy’ego Brandta, do wypowiedzi Gomułki o możliwości podpisania traktatu o granicy na Odrze i Nysie bez czekania na przyszły traktat pokojowy. W informacjach Departamentu II z czerwca 1969 r. podkreślano, że kanclerz poważnie traktuje polskie inicjatywy, uważa jednak, iż traktat pokojowy „winien być korzystny dla NRF i może być zawarty tylko przez zjednoczone Niemcy”³⁸. Zwracano również uwagę na rozmowy, jakie ZSRS prowadził w tym czasie z Bonn.

Jednym z ważnych aspektów rozmów o traktacie granicznym z RFN (w czerwcu 1969 r. jeszcze potencjalnych) była kwestia pomocy gospodarczej RFN dla PRL. Przytaczane przez Departament II rozmowy dyplomatów zachodnioniemieckich wskazywały, że oferowaną pomoc traktują „jako środek do uzyskania ustępstw politycznych”³⁹.

W lipcu 1969 r. Departament II informował, iż w ocenie Böxa „stosunki między Polską a NRF ulegają powolnej, lecz trwałej poprawie”⁴⁰, co wpłynęło na powołanie dwustronnej komisji rządowej oraz upoważnienie misji handlowych obu państw do zwiększenia personelu tych placówek i wydawania wiz⁴¹. Konsekwencją tego ocieplenia stosunków były przedstawione we wrześniu przez Böxa plany konkretnych rozmów gospodarczych. W jednej z nich szef misji handlowej RFN przewidywał, że w najbliższym czasie polski przemysł zostanie wyposażony w nowoczesne urządzenia, a strona niemiecka udzieli Polsce długoterminowych kredytów⁴². Wanda Jarząbek zwraca uwagę, że według dokumentów MSZ w okresie przygotowań do negocjacji władze komunistyczne zastanawiały się, „czy nawiązanie stosunków dyplomatycznych między PRL i RFN nie powinno być też powiązane z [...] wyjściem Bonn naprzeciw niektórym żądaniom Warszawy, np. w sprawie odszkodowań, współpracy gospodarczej”⁴³. Potwierdzałoby to fakt, że działania informacyjne Departamentu II ukierunkowane na zbieranie danych dotyczących kwestii gospodarczych w relacjach z RFN były realizowane na zapotrzebowanie polityczne.

³⁸ *Ibidem*, Informacja Departamentu II nr 135/12/69, dot. wypowiedzi i komentarzy przedstawiciela handlowego NRF w Polsce Heinricha Böxa w związku z przedwyborczym przemówieniem tow. Gomułki, 16 VI 1969 r., k. 162–164.

³⁹ *Ibidem*, Informacja Departamentu II nr 138/5/69, dot. XXXVIII Międzynarodowych Targów Poznańskich, 26 VI 1969 r., k. 144–147.

⁴⁰ *Ibidem*, Informacja Departamentu II nr 166/10/69, dot. oceny stosunków polsko-zachodnioniemieckich przez szefa Przedstawicielstwa Handlowego NRF w Warszawie, 25 VII 1969 r., k. 79–80.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, Informacja Departamentu II nr 197/2/69, dot. oceny stosunków polsko-zachodnioniemieckich, napisana przez kierownika Przedstawicielstwa Handlowego NRF w Warszawie Heinricha Böxa, 30 IX 1969 r., k. 18–20.

⁴³ W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa...*, s. 193.

W listopadzie 1969 r. kontrwywiad cywilny zintensyfikował prace nad dokumentami zawierającymi „ważniejsze wypowiedzi przedstawicieli zachodnioniemieckich w Warszawie na temat problemu niemieckiego i stosunków PRL–NRF”. O ich wyjątkowej wadze świadczy zapis: „Z uwagi na źródło informacji dokument przeznaczony wyłącznie do wiadomości adresata”⁴⁴, którego wcześniej nie stosowano rutynowo. Pojawienie się tych pism właśnie w związku z perspektywą rozmów polsko-zachodnioniemieckich wskazuje na to, że wzrosło zapotrzebowanie czynników rządzących na szczegółową wiedzę w tym zakresie. Przekazując dane, kontrwywiad koncentrował się na elementach pozytywnych, takich jak wola RFN do prowadzenia dialogu z władzami polskimi, przykładanie przez Niemców wagi do stanowiska Warszawy w sprawie integralności Ziem Zachodnich z pozostałym terytorium kraju⁴⁵, dostrzeganie, iż Polacy nie zgadzają się na żadne formalnoprawne zastrzeżenia w kwestii granicy zachodniej, ponieważ stwarzałyby one stan tymczasowości, podkreślanie, że w RFN „istnieje tendencja w kierunku ostatecznego załatwienia tego problemu [granicy], mimo że takie załatwienie nie znalazłoby aprobaty całego społeczeństwa”⁴⁶. W tego rodzaju dokumentach poruszano bardzo wiele szczegółowych kwestii mogących mieć znaczenie w czasie przyszłych negocjacji. Omawiano sytuację w RFN po wyborach, poglądy na przyszłą politykę Brandta, potencjalne propozycje i warunki towarzyszące traktatowi o uznaniu granic (np. podpisanie przez RFN układu o nieprolifracji, wyrzeczenie się użycia siły i uznania *status quo* w Europie, propozycje gospodarcze dla Polski), kwestię uznania NRD przez RFN. Bardzo chętnie pisano też o presji wywieranej na Bonn przez inne państwa, zbieżnej z oczekiwaniami władz w Warszawie, jak np. „Nixon przygotowuje nowe posunięcie w stosunku do Polski w formie wywierania nacisku na NRF w kwestii uznania naszych granic”⁴⁷.

Głównym źródłem informacji Departamentu II w tym okresie była aktywność Heinricha Böxa. Zastosowano wobec niego wiele środków techniki operacyjnej: założono pokojowe i telefoniczne podsłuchy w przedstawicielstwie handlowym i w miejscu zamieszkania, monitorowano wszystkie jego kontakty, słuchano wszystkiego, co mówił, także publicznie. Jesienią 1969 r. przede wszystkim na podstawie jego deklaracji powstawały dokumenty opatrzone nagłówkiem: „Ważniejsze wypowiedzi przedstawicieli zachodnioniemieckich w Warszawie na temat problemu niemieckiego i stosunków PRL–NRF”. W tym kontekście zasadne wydaje się pytanie,

⁴⁴ Cytaty pochodzą z tytułów dokumentów, nie mają charakteru indywidualnego dla konkretnego dokumentu.

⁴⁵ AIPN, 01062/35, t. 19, Informacje Departamentu II, 1969 r., cz. 3, Ważniejsze wypowiedzi przedstawicieli zachodnioniemieckich w Warszawie na temat problemu niemieckiego i stosunków PRL–NRF (w okresie 1–15 XI 1969 r.), 18 XI 1969 r., k. 175–179.

⁴⁶ *Ibidem*, Ważniejsze wypowiedzi przedstawicieli zachodnioniemieckich w Warszawie na temat problemu niemieckiego i stosunków PRL–NRF (w okresie 14–19 XI 1969 r.), 21 XI 1969 r., k. 169–173.

⁴⁷ *Ibidem*, Ważniejsze wypowiedzi zachodnich dyplomatów i korespondentów akredytowanych w PRL na temat problemu niemieckiego i stosunków PRL–NRF (w październiku 1969 r. – według źródeł osobowych), 11 XI 1969 r., k. 135–139.

czy niemiecki dyplomata zdawał sobie sprawę z wszechstronnej inwigilacji, którą był objęty, i czy jego wypowiedzi miały pozytywnie wpływać na atmosferę planowanych negocjacji. Wydaje się to bardzo prawdopodobne, gdyż z danych zawartych w dokumentach kontrwywiadu wynika, iż Böx wypowiadał się w sposób bardzo wyważony i generalnie wysoce pozytywnie o stronie polskiej oraz o perspektywach przyszłej bilateralnej współpracy.

Jak wyżej wspomniano, istotne znaczenie w przestrzeni informacyjnej dotyczącej przyszłych rozmów o granicy zachodniej PRL miało osobiste stanowisko i zaangażowanie I sekretarza KC PZPR. W grudniu 1969 r. na informacji dotyczącej wypowiedzi na temat problemu niemieckiego i stosunków PRL–RFN pojawił się oficjalny rozdzielnik, w którym znajdowali się „Towarzysze: Gomułka, Cyrankiewicz, Jaszczuk, Jędrzychowski, Moczar” i dyrektorzy departamentów w MSW⁴⁸. Wymienieni decydenci należeli do najważniejszych osób w państwie. Wanda Jarząbek podkreśla, że „decyzje dotyczące głównych kierunków polityki zagranicznej zawsze były podejmowane na szczęblu I sekretarzy partii oraz Biura Politycznego KC PZPR”⁴⁹. Zwraca uwagę również na to, że „główną rolę w przypadku podejmowania decyzji dotyczących polityki niemieckiej odgrywali Władysław Gomułka, Zenon Kliszko, Józef Cyrankiewicz oraz z ramienia MSZ Adam Rapacki i Józef Winiewicz”⁵⁰. Swoje wnioski badaczka oparła głównie na analizie materiałów archiwalnych KC PZPR oraz resortu spraw zagranicznych. Jej ustalenia potwierdzają zasadność kierowania przez Departament II informacji związanych z procesem negocjacyjnym z RFN do wyżej wymienionych osób. Kontrwywiad musiał więc mieć wyraźne dyspozycje, że właśnie przez nich wiadomości te są pożądane i wyczekiwane.

Przywołany dokument z grudnia 1969 r. dotyczył przede wszystkim przekazanej stronie polskiej noty, która była odpowiedzią na ofertę Gomułki i wskazywała na gotowość RFN do prowadzenia z polskimi władzami rozmów politycznych i dyskusji nad innymi kwestiami. Wypowiadający się w tej kwestii Böx podkreślał tak ważne kwestie, jak sprawa mniejszości niemieckiej oraz potrzeba wprowadzenia przez stronę polską takich przepisów, „by obywatele pochodzenia niemieckiego, których szacunkowo jest w Polsce ok. 1 mln, mieli możliwość emigracji z Polski na każde żądanie”⁵¹. Wiadomo jednak, że strona polska kwestii tych podczas negocjacji podejmować nie chciała, traktowała je jako „problemy niepriorytetowe”⁵².

Odpowiedź na tę notę dyplomacja PRL przekazała rządowi w Bonn w styczniu 1970 r. Kontrwywiad monitorował wypowiedzi Böxa, z których wynikało, że

⁴⁸ AIPN, 01062/35, t. 19, Informacje Departamentu II, 1969 r., cz. 3, Ważniejsze wypowiedzi na temat problemu niemieckiego i stosunków PRL–NRF, [b.d.d.] XII 1969 r., k. 98–104.

⁴⁹ W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa...*, s. 17.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² „[...] zamiarem delegacji polskiej było ukierunkowanie rozmów na problem ostatecznego uznania granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Warszawa nie podejmowała dyskusji [...] w sprawie »problemów niepriorytetowych«” (cyt. za: W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa...*, s. 195).

„czynniki zachodnioniemieckie” określiły dokument jako „akt bardzo przyjazny”. Deklarację, że „rząd NRF gotów jest uznać obecne granice za ostateczne, co z pewnością doprowadzi jeszcze w tym roku [1970] do pełnej normalizacji stosunków polsko-zachodnioniemieckich”⁵³, w Departamencie II uznano za ważną. W tym kontekście podkreślano, że RFN oczekuje nie tylko rozmów o uznaniu granicy, lecz także umów bilateralnych dotyczących innych istotnych dla niej kwestii: gospodarczych, kulturalnych, statusu mniejszości niemieckiej, umożliwienia jej swobody wyjazdu do RFN oraz przywilejów dla Niemców pozostałych w Polsce, np. szkół z językiem niemieckim. Pod koniec stycznia Departament II, nadal śledzący wypowiedzi Böxa, wskazywał już na pierwsze elementy taktyki negocjacyjnej. Zachodnioniemiecki dyplomata twierdził bowiem, że podczas rozmów RFN nie należy traktować jako kraju zwyciężonego, lecz jako równorzędnego partnera. W dokumentach kontrwywiadu podkreślano, że nie trzeba zbyt poważnie ustosunkowywać się do pierwszych propozycji strony niemieckiej, gdyż na początku rozmów zamierza ona określać swoją pozycję „wysoko i twardo”, lecz będzie to jedynie element taktyki negocjacyjnej. Jako podstawę procesu normalizacji kontaktów bilateralnych Böx wskazywał potrzebę nawiązania stosunków dyplomatycznych⁵⁴.

Rozmowy rozpoczęto w lutym 1970 r. Kontrwywiad przekazywał wszelkie uwagi dotyczące ich przebiegu oraz oceny postawy przedstawicieli RFN, pochodzące z przedstawicielstwa tego kraju, od członków jego delegacji rządowej, a także opinie akredytowanych w Polsce dyplomatów państw zachodnich.

Integralną częścią informacji Departamentu II związanych z negocjacjami stały się notatki opisujące „reperkusje rozmów PRL–NRF wśród mieszkańców Ziemi Zachodnich”⁵⁵. Przedstawiano w nich wypowiedzi pochodzące ze środowisk rdzennie polskich i rodzin mieszanych, generalnie pozytywnie oceniających decyzje władz w Warszawie i ostrzegających przed Niemcami, oraz środowisk proniemieckich, wyczekujących złagodzenia przepisów emigracyjnych. Przygotowywano również informacje analityczno-zestawieniowe dotyczące wyjazdów do RFN oraz „aktualnej sytuacji w środowiskach autochtonicznych”⁵⁶. W dokumentach tych podkreślano, że w związku z wypowiedziami polityków zachodnioniemieckich oraz politycznymi rozmowami między obu państwami i między Polskim Czerwonym Krzyżem

⁵³ AIPN, 01062/35, t. 20, Informacje Departamentu II, 1970 r., cz. 1, Informacja Departamentu II nr 9/3/70, dot. wypowiedzi kierownika Przedstawicielstwa Handlowego NRF w Warszawie na temat stosunków PRL–NRF, 26 I 1970 r., k. 337–339.

⁵⁴ *Ibidem*, Informacja Departamentu II nr 11/9/70, dot. wypowiedzi na temat stosunków PRL–NRF, 28 I 1970 r., k. 328–331.

⁵⁵ Cytaty pochodzą z tytułów dokumentów, nie mają charakteru indywidualnego dla konkretnego dokumentu.

⁵⁶ AIPN, 01062/35, t. 20, Informacje Departamentu II, 1970 r., cz. 1, Informacja Departamentu II [nr nieczytelny]/28/70, dot. aktualnej sytuacji w środowiskach autochtonicznych, 11 II 1970 r., k. 256–267; *ibidem*, t. 21, Informacje Departamentu II, 1970 r., cz. 2, Informacja Departamentu II nr 197/2/70, dot. tendencji wyjazdowych na stałe do NRF, 10 XI 1970 r., k. 203–205.

a Niemieckim Czerwonym Krzyżem odnotowywany jest wzrost nastrojów wyjazdowych.

Było to pewne *novum*, w informacjach Departamentu II temat pojawił się w związku z prowadzonymi negocjacjami z RFN i uporczywym podnoszeniem kwestii niemieckiej przez Bonn. Niewykluczone, że władze polskie zainteresowały się szczegółowymi danymi dotyczącymi tego problemu właśnie ze względu na prowadzone rozmowy.

Od momentu rozpoczęcia negocjacji informacje ich dotyczące pojawiały się codziennie. Regularny punkt sporny w dokumentach Departamentu II stanowiła definicja pojęcia „Niemiec”, którym według negocjatorów z RFN był każdy autochton mający przed II wojną światową obywatelstwo niemieckie. Drugi temat wzbudzający kontrowersje to możliwość emigracji do RFN jak największej liczby rdzennych mieszkańców Ziemi Zachodnich uważających się za Niemców. Korespondenci zagraniczni w swych komentarzach podkreślali, co nie uszło uwagi kontrwywiadu, że postępy w stosunkach PRL–RFN uzależnione były od toczących się równolegle w Moskwie rozmów ZSRS–RFN. Polska miała w ich opinii ograniczoną swobodę manewru, gdyż związana była wspólną polityką zagraniczną z państwami Układu Warszawskiego⁵⁷.

22 kwietnia 1970 r. rozpoczęto trzecią turę rozmów polsko-zachodnioniemieckich. Departament II wskazywał w swoich informacjach na rozbieżności, przede wszystkim na podkreślane przez delegację RFN uzależnianie przez Polskę rozmów o wszelkich problemach bilateralnych od uznania granicy na Odrze i Nysie przez stronę niemiecką. Tej z kolei zależało przede wszystkim na rozwiązaniu kwestii łączenia rodzin, której Warszawa nie chciała podejmować.

W lipcu 1970 r. rozpoczęła się w Polsce piąta tura negocjacji. Tym razem w informacjach Departamentu II cytowano wypowiedzi z narad delegacji RFN. Odnotowywano m.in. treści sprawozdań, dyktowanych przez jej członków (prawdopodobnie do MSZ w Bonn) oraz ustalenia do rozmów i taktykę negocjacyjną, omawiane po każdym spotkaniu ze stroną polską. Przytaczano konkretne sformułowania, wspomniano, że jakieś słowo było niezrozumiałe, czasem podkreślano brak pewności, kto mówi, co wskazuje na zainstalowanie w pomieszczeniach, w których odbywały się narady, instalacji podsłuchowych kontrwywiadu. Uzyskane wiadomości codziennie trafiały do najważniejszych osób w państwie (wymienionych w rozdzielnikach dokumentów): Gomułki, Cyrankiewicza, Jędrzychowskiego, Kliszki, Moczara, Świątły, Ślabczyka, Szlachcica⁵⁸. Poza klauzulą „Tajne specjalnego zna-

⁵⁷ *Ibidem*, Informacja Departamentu II nr 16/5/70, dot. rozmów Polska–NRF, 9 II 1970 r., k. 308–310; *ibidem*, Załącznik do Informacji nr 16, Notatka dot. reperkusji rozmów PRL–NRF wśród mieszkańców Ziemi Zachodnich, k. 311–312.

⁵⁸ *Ibidem*, Informacje Departamentu II, 1970 r., cz. 2, Informacja Departamentu II nr 134/12/70, dot. porannej narady delegacji NRF w dniu 24 lipca oraz niektórych wypowiedzi członków tej delegacji z tego samego dnia, 25 VII 1970 r., k. 120–123.

czenia” pisma te opatrzone były również wspomnianym już zastrzeżeniem: „Z uwagi na źródło informacji dokument wyłącznie do wiadomości adresata”. Warto dodać, że w wypowiedziach negocjatorów z RFN znajdowały się cytaty z tego, co mówili ich polscy odpowiednicy. Dawało to możliwość pośredniej kontroli ich zachowania podczas negocjacji.

Równoległe z tymi informacjami w odrębnych pismach przekazywano Gomułce dane dotyczące wszystkich wyżej opisywanych kwestii, przesyłane z poziomu wiceministra lub podsekretarza stanu. Czasem treści tych dokumentów pokrywały się ze sobą. Podczas lipcowej tury rozmów do I sekretarza kierowano stenogramy, m.in. z „obrad przedpołudniowych grupy redakcyjnej delegacji PRL–NRF”, „wymiany poglądów PRL–NRF. Piąta tura” i z „rozmów delegacji PRL–NRF”. Stenogramy te pojawiają się za okres 23–25 lipca⁵⁹. Przekazywanie ich Gomułce potwierdza informację dotyczącą podsłuchiwania przez Departament II nie tylko niemieckich, lecz także polskich uczestników pertraktacji. W książce *Siedmiu wspianiałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR* Jerzy Eisler podał: „W 1990 r. – zastrzegając (wtedy), iż jest to wiadomość nie do publikacji – Stefan Jędrychowski⁶⁰ poinformował [go], że Gomułka kazał nagrywać wszystkie odbywające się w Polsce rozmowy z Niemcami, przy czym chodziło nie o śledzenie strony niemieckiej, lecz o kontrolę polskich negocjatorów. Za sprawę zdecydowanie najważniejszą uznawał [Gomułka] doprowadzenie do jednoznacznego i ostatecznego uznania przez RFN »granicy na Odrze i Nysie jako warunku normalizacji stosunków między naszymi krajami oraz jako podstawowej przesłanki europejskiego bezpieczeństwa i współpracy«”⁶¹. Materiały Departamentu II przesyłane I sekretarzowi potwierdzają ustalenia Eislera i wskazują, iż podsłuchiowano nie tylko negocjatorów zachodnio-niemieckich, ale i polskich.

W listopadzie odbyła się ostatnia tura rozmów PRL–RFN zakończona podpisaniem 7 grudnia 1970 r. Układu między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków. W materiałach informacyjnych Departamentu II brakuje oceny tych wydarzeń, być może wpływ na to miał kryzys na Wybrzeżu, do którego doszło wkrótce po podpisaniu traktatu i który skupił uwagę kontrwywiadu oraz nowych elit KC PZPR.

⁵⁹ AIPN, 01062/19, t. 10, Departament II, Informacje dla KC PZPR 1970 r. (NRF), cz. 2, Pismo do I sekretarza KC PZPR towarzysza Władysława Gomułki, 23 VII 1970 r., k. 61; *ibidem*, Wymiana poglądów PRL–NRF. Piąta tura. Obrady przedpołudniowe grupy redakcyjnej w dniu 23 VII 1970 r., k. 62; *ibidem*, Pismo do I sekretarza KC PZPR towarzysza Władysława Gomułki, 24 VII 1970 r., k. 75; *ibidem*, Pismo do I sekretarza KC PZPR towarzysza Władysława Gomułki, 25 VII 1970 r., k. 90; Pismo do I sekretarza KC PZPR towarzysza Władysława Gomułki, 25 VII 1970 r., k. 147.

⁶⁰ Stefan Jędrychowski – w latach 1968–1971 minister spraw zagranicznych. 7 XII 1970 r. wraz z Józefem Cyrankiewiczem podpisał układ PRL–RFN o podstawach normalizacji wzajemnych stosunków.

⁶¹ J. Eisler, *Siedmiu wspianiałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014, s. 239.

Zakończenie

Celem pracy Departamentu II MSW było dostarczanie informacji osobom podejmującym kluczowe decyzje w kraju, zarówno dygnitarzom państwowym, jak i kierownictwu PZPR. Taka jest bowiem rola służb realizujących zadania kontrwywiadowcze, także w systemach niedemokratycznych. Jeszcze przed rozpoczęciem negocjacji z RFN w 1970 r. Gomułka wywierał silny wpływ na treść dokumentów tej służby, ich tematykę oraz formę. Były one nacechowane nieformalnym, emocjonalnym tonem, nietypowym dla urzędniczej wymiany danych.

Okres negocjacji układu między PRL a RFN o podstawach normalizacji wzajemnych stosunków – w okresie 1956–1989 – był wyjątkowy w pracy informacyjnej omawianej służby (na co wskazują całościowe badania autorki⁶²) i cechował się szczególną intensywnością relacji Departamentu II z I sekretarzem KC PZPR. Przygotowywanie porozumienia było strategicznym i ważnym elementem kreowania polityki zagranicznej PRL, szczególnie dla Gomułki, który korzystał wówczas ze wszystkich danych, mogących mu pomóc w skierowaniu pertraktacji na pożądane tory – przekonanie władz w Bonn, a także w Moskwie, że umowa ta jest potrzebna i możliwa do zawarcia na zasadach odpowiadających PRL. Informacje przygotowywane przez Departament II miały służyć tym właśnie celom. Nawet jeśli powtarzały one fakty znane już I sekretarzowi, stanowiły element ich weryfikacji – potwierdzenia lub zanegowania. W celu pozyskania wiadomości interesujących Gomułkę stosowano środki techniki operacyjnej, mające na celu zarówno zintensyfikowanie pozyskiwania danych, jak i wzmocnienie przekazu. Departament II korzystał wówczas nie tylko z nasłuchu i inwigilacji przedstawicieli dyplomatycznych RFN (co było jego rutynowym zadaniem), lecz także podsłuchiwał polskich negocjatorów. Przedsięwzięcia te miały na celu zaspokojenie potrzeb informacyjnych lidera państwa, a także wzmocnienie pozycji negocjacyjnej PRL. Nie przetrwały jako stały element pracy informacyjnej Departamentu II w kolejnych latach, co dowodzi tego, że zostały one wykreowane wyłącznie na potrzeby pertraktacji z Niemcami Zachodnimi.

Departament II miał możliwości operacyjne i informacyjne, aby wpływać na decyzje polityczne i gospodarcze rządzących. Obecnie niezwykle trudno jest jednak wskazać, w jaki sposób to się odbywało, co wynika z upływu czasu i braku źródeł. Należy bowiem pamiętać, że najprawdopodobniej nie miały one formy pisanej, lecz jedynie ustną. Bez świadków historii z tego okresu nie jest możliwe ich szczegółowe ukazanie.

⁶² A. Grabowska-Siwiiec, *Kontrwywiad a władza...*

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN).

Źródła opublikowane

„Zbiór Dokumentów” (Warszawa) 1969, R. 25, nr 5.

Wywiady

Piecuch H., *Wojciech Jaruzelski tego nigdy nie powie. Mówi były szef wywiadu i kontrwywiadu, pierwszy zastępca Ministra Spraw Wewnętrznych generał dywizji Władysław Pożoga*, Warszawa 1992.

Opracowania

Akt Normalizacyjny. 50 lat układu o podstawach normalizacji stosunków PRL–RFN z 7 grudnia 1970 roku, red. J. Barcz, K. Ruchniewicz, Warszawa 2021.

Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza, t. 2: 1956–1975, red. P. Piotrowski, Warszawa 2006.

Bingen D., *Polityka Republiki Bońskiej wobec Polski. Od Adenauera do Kohla 1949–1991*, Kraków 1997.

Eisler J., *Czterdzieści pięć lat, które wstrząsnęły Polską*, Warszawa 2018.

Eisler J., *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.

Grabowska-Siwiec A., *Kontrwywiad a władza. Od Departamentu II Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do Zarządu Kontrwywiadu Urzędu Ochrony Państwa*, Warszawa 2024.

Historia dyplomacji polskiej, t. 6: 1944/1945–1989, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010.

Jarząbek W., *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976. Wymiar dwustronny i międzynarodowy*, Warszawa 2011.

Krassowski K., Wierchowski T., Wierchowska A., *Rola i zadania służb specjalnych w państwach niedemokratycznych i demokratycznych na przykładzie Rosji i Polski*, „International Journal of Legal Studies” 2020, nr 2 (8).

Madajczyk P., *Niemcy polscy 1944–1989*, Warszawa 2001.

Pleskot P., *Dyplomata, czyli szpieg? Działalność służb kontrwywiadowczych PRL wobec zachodnich placówek dyplomatycznych w Warszawie (1956–1989)*, Warszawa 2013.

Siuda M., Wywiat K., *Służby Bezpieczeństwa Państwa Belgii – wybrane aspekty działań w ramach profilaktyki kontrwywiadowczej*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2013, nr 9 (5).

Słoń M., Wójcik S., *Tajemnice wywiadu wewnętrznego*, Warszawa 2020.

Tomala M., *Patrząc na Niemcy. Od wrogości do porozumienia 1945–1991*, Warszawa 1997.

Streszczenie: Artykuł jest poświęcony pracy informacyjnej Departamentu II MSW (kontrwywiadu cywilnego) w latach 1969–1970, czyli w okresie przygotowań do rozmów bilateralnych, a następnie samych negocjacji układu między PRL a RFN o podstawach normalizacji wzajemnych stosunków. Działalność informacyjna podejmowana wówczas przez tę służbę wykraczała znacznie poza czynności rutynowe. W tekście omówiono zakres zainteresowań Departamentu II MSW oraz zaprezentowano podstawowe formy pracy informacyjnej zarówno kontrwywiadu, jak

i SB. Analiza materiałów informacyjnych wykazała, że podczas omawianych negocjacji zostały zastosowane rozbudowane metody inwigilacji niemieckich i polskich negocjatorów. Było to odpowiedzią na oczekiwania I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki, osobiście zainteresowanego wynikami prowadzonych rozmów, a zasięg jego wpływu na pracę kontrwywiadu cywilnego był większy niż jakiegokolwiek innego lidera PRL do 1989 r.

Słowa kluczowe: kontrwywiad, Departament II Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, informacja

Anna Grabowska-Siwiec (ur. 1979) – badacz niezależny, szkoleniowiec, w latach 2004–2020 funkcjonariusz Departamentu Kontrwywiadu ABW, w okresie październik 2022 – lipiec 2023 r. wykładowca Wydziału Humanistycznego AGH. Autorka dysertacji doktorskiej z zakresu nauki o polityce i administracji, zatytułowanej *Kontrwywiad a władza. Od Departamentu II Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do Zarządu Kontrwywiadu Urzędu Ochrony Państwa* (2024), oraz publikacji naukowych: *The activity of the military intelligence services of NATO member countries accomplished under the cover of attaché's offices accredited in the People's Republic of Poland in the context of documents of Department II of the Ministry of Internal Affairs* [w:] *NATO's Eastern Flank Special Operations Forces*, red. H. Królikowski (2021); *Powstanie i wykorzystanie grup operacyjnych Departamentu II Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL ze szczególnym uwzględnieniem Grupy Operacyjnej „ODRA”*, „Świat Idei i Polityki” 2021, t. 20, nr 1, a także *Wywiad a działania o charakterze terrorystycznym*, „Studia Bezpieczeństwa Narodowego” 2024, z. 33.

The Role and Importance of Civil Counterintelligence Information During the Negotiations of the “Agreement Between the Polish People’s Republic and the Federal Republic of Germany on the Basis of Normalization of Mutual Relations” (1969–1970)

Abstract: This article discusses the intelligence activities of Department II of the Ministry of Internal Affairs (civilian counterespionage) in 1969–1970, i.e. in the period of preparation for bilateral talks and negotiations of the Treaty between the Polish People’s Republic and West Germany on the foundations of normalisation of mutual relations. The intelligence activities undertaken by the service at the time went well beyond routine operations. The text discusses the scope of interests of Department II of the Ministry of Internal Affairs, and presents the basic forms of intelligence work of both counterintelligence and the other branches of the Security Service. An analysis of the briefing materials showed that elaborate methods of surveillance of German and Polish negotiators were used during the talks in question. This was a result of the expectations of the First Secretary of the Central Committee of the Polish United Workers’ Party (PZPR), Władysław Gomułka, who was personally interested in the talks’ outcome, and the extent of his influence on the work of civilian counterespionage that proved to be greater than that of any other communist leader until 1989.

Keywords: counterintelligence, Department II of the Ministry of Internal Affairs, information

Anna Grabowska-Siwiec (b. 1979) – PhD, independent researcher, trainer, from 2004 to 2020 officer of the Counterintelligence Department of the Internal Security Agency (Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego, ABW), from October 2022 to July 2023 lecturer at the Faculty of Humanities of the AGH University in Cracow. Author of a doctoral thesis in political science and administration *Kontrwywiad a władza. Od Departamentu II Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do Zarządu Kontrwywiadu Urzędu Ochrony Państwa* [Counterintelligence and Power. From Department II of the Ministry of Internal Affairs to the Counterintelligence Directorate of the Office of State Protection] (2024), and academic publications: “The activity of the military intelligence services of NATO member countries accomplished under the cover of attaché’s offices accredited in the People’s Republic of Poland in the context of documents of Department II of the Ministry of the Interior”, in *NATO’s Eastern Flank Special Operations Forces*, ed. H. Królikowski (2021); “Powstanie i wykorzystanie grup operacyjnych Departamentu II Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL ze szczególnym uwzględnieniem Grupy Operacyjnej „ODRA” [The establishment and deployment of operational groups of Department II of the Ministry of Internal Affairs of the Polish People’s Republic with particular reference to the Operational Group “ODRA”], *Świat Idei i Polityki* 20 (1) (2021) and “Wywiad a działania o charakterze terrorystycznym” [Intelligence and actions of a terrorist nature], *Studia Bezpieczeństwa Narodowego* 33 (2024).